

Л.В.КОВПАК*

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Досліджується діяльність неурядових організацій щодо поліпшення стану довкілля в незалежній Україні у 1991–2013 рр., висвітлюються головні напрями та форми їх роботи, відображено шляхи міжнародної співпраці природоохоронних організацій на сучасному етапі.

Ключові слова: екологія, громадські організації, зелені рухи.

Діяльність громадських неурядових організацій, у тому числі у сфері збереження природи, – це один із головних компонентів становлення громадянського суспільства в Україні. Їх робота заслуговує на увагу не лише у площині посилення ефективності екологічної політики держави, а також із погляду розвитку й поглиблення демократичних засад державотворчих процесів. Активна позиція громадян часто стає визначальною для розв'язання екологічних проблем і є одним із важливих чинників дієвості громадянського суспільства.

У 1990-х рр. зросла роль громадських організацій у справі охорони природи. Зелені рухи відіграли чи не визначальну роль у зосередженні уваги суспільства на найбільшій проблемі екології, впливаючи на формування природоохоронної політики держави, підприємств, проводячи конкретні цільові акції зі збереження та захисту довкілля. Рух зелених в Україні був не лише суто екологічним, до того ж він був вагомим складовим бурхливого суспільно-політичного життя кінця 1980 – початку 1990-х рр., а природоохоронні акції сприймалися як важливі суспільно значущі пріоритети. Показово, що один із перших масових мітингів часів «перебудови» (близько 20 тис. учасників), який відбувся в Києві в листопаді 1988 р., був присвячений екологічним проблемам. На ньому гостро лунало невдоволення людей політикою владних структур Москви і Києва, котрі приховували від народу всю правду про руйнівні наслідки аварії на Чорнобильській атомній електростанції. Адже радіоактивного забруднення зазнали величезні території республіки площею понад 50 тис. кв. км у 74 районах 12 областей (Київська, Житомирська, Чернігівська, Рівненська, Вінницька, Черкаська, Хмельницька, Івано-Франківська, Волинська, Чернівецька, Сумська, Тернопільська), де розташовано 2294 населених пункти. Загалом по Україні потерпілих від Чорнобильської катастрофи налічується понад 3,2 млн осіб¹. Як зазначав Ю.Щербак – відомий письменник, громадський діяч і перший міністр охорони природи – наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. особливо гостро постали такі екологічні проблеми:

* Ковпак Людмила Всеволодівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ новітньої історії та політики
E-mail: ludkoupak@list.ru

¹ Чорнобиль: десять років подолання (За матеріалами Мінчорнобиля України). – К., 1996. – С.4.

1) наслідки аварії на Чорнобильській АЕС; 2) оздоровлення екологічного стану Дніпра та якість питної води; 3) забруднення в Донецько-Придніпровському промисловому регіоні². На думку Ю.Щербака, ці проблеми були особливо загрозливими тому, що пов'язані з еколого-демографічною кризою, небезпечною для основ існування українського народу.

На зламі 1980 – початку 1990-х рр. екологічна ситуація в Україні характеризувалася як украй несприятлива, складна. На території колишнього Радянського Союзу індустріальний розвиток, гігантоманія в політиці розміщення й розвитку продуктивних сил, зростаюча урбанізація мали і свій зворотний бік – надмірний наступ на навколишнє середовище, нераціональне використання, а то й виснаження природних ресурсів. Розмах розвитку промислових галузей, незбалансована індустріалізація спричинили серйозне погіршення стану довкілля. Безконтрольне свавілля центральних московських міністерств-монополістів при потуранні місцевих органів влади призвели до того, що загальне техногенне й антропогенне навантаження в УРСР стало в десятки разів вищим, аніж у середньому по колишньому СРСР, а в окремих регіонах гранично допустимі норми забруднення землі, води й повітря було навіть перевищено. Займаючи близько 2,7% території колишнього СРСР, на Україну припадало майже 25% усіх промислових забруднень³. Рівень спрацьованості основних виробничих фондів у промисловості УРСР сягав 43%, що посилювало негативний техногенний тиск на довкілля⁴. Диспропорції в розміщенні продуктивних сил призвели до того, що рівень техногенного навантаження на природне середовище в Україні й дотепер перевищує аналогічні показники розвинених держав світу у 4–5 разів. Надто високим залишається рівень енерговитрат у виробництві.

Безмірне обурення й тривогу населення викликали наслідки аварії на ЧАЕС, непередбачуваність їх негативного впливу на здоров'я дітей та дорослих, а також згубної дії радіації на природне середовище як одразу після катастрофи, так і в майбутньому. Натомість охорона та відтворення довкілля пов'язані з життям і здоров'ям громадян, збереженням генофонду, із розвитком економічного потенціалу країни. Окрім того, в УРСР було розміщено близько 40% загальної кількості атомних енергоблоків, декілька АЕС (Чорнобильська, Хмельницька, Південноукраїнська) виробляли електрику здебільшого на експорт. А союзне мінатоменерго знову плекало згубні плани збудувати на українській землі Чигиринську та Кримську АЕС. Заслугує на увагу та обставина, що часто під майданчики для атомних станцій обиралися населені пункти або місцевості, надзвичайно привабливі за своїм природним потенціалом чи історичними пам'ятками.

Із проголошенням Україною державної незалежності у числі перших законодавчих актів було визначено нову стратегію природокористування з метою

² Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Виступ міністра Ю.Щербака на конференції «До нової України – шляхом реформ» (Київ, 1992 р.). – С.2.

³ Гарантувати екологічну безпеку планети. (За матеріалами 19-ї спеціальної сесії Генеральної асамблеї ООН) // Урядовий кур'єр. – 1997. – 26 червня. – С.3.

⁴ Бойко О. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні // Людина і політика. – 2003. – №2/3. – С.33–34.

забезпечення повного контролю над здобуттям екологічного суверенітету держави. Важливим кроком стало ухвалення в 1991 р. Верховною Радою законів про охорону навколишнього природного середовища та про утворення Міністерства охорони навколишнього природного середовища (Мінприроди) України. Екологічний рух набуває нових форм: він спрямовується на вдосконалення правового регулювання питань охорони природи, а також продовжуються акції щодо розв'язання конкретних екологічних проблем, запровадження мораторію на спорудження нових атомних станцій та щодо заборони будівництва екологічно шкідливих і небезпечних об'єктів та ін.

У червні 1998 р. делегація України брала участь у розробці Конвенції ООН «Про доступ до інформації, участь громадськості у прийнятті рішень і доступ до правосуддя у питаннях, які стосуються охорони навколишнього середовища». 25 липня 1998 р. на Європейській конференції міністрів охорони довкілля, що проходила в місті Оргусі (Данія), конвенцію підписали 35 держав, у тому числі й Україна. Цей документ зобов'язує забезпечувати безперешкодний доступ громадян до екологічної інформації, приймати екологічно значущі рішення органами влади лише за погодженням із громадськістю.

Розглянемо перші кроки становлення та діяльності громадських природоохоронних організацій у нашій державі. В Україні діють різні за кількістю і спрямуванням громадські екологічні організації, об'єднання, рухи. Потужним імпульсом для їх виникнення стала аварія на ЧАЕС. Першою національною неурядовою екологічною організацією став «Зелений світ», зареєстрований 1987 р. завдяки активній підтримці небайдужої інтелігенції – О.Гончара, Ю.Щербака, С.Плачинди та ін.

Діячі культури, науки наголошували на важливості питань захисту довкілля. Відомий український письменник О.Гончар пов'язував проблеми екології з проблемами української мови, української культури, з майбутніми можливостями розвитку України. 11 лютого 1989 р. у Києві на відкритті установчої конференції Товариства української мови імені Т.Шевченка він зазначав: *«Проблеми мови, культури невіддільні від проблем екологічних* (тут і далі курсив наш – Л.К.). Могутні наднаціональні відомства, ті, що дали нам Чорнобиль, що затівали безглузду Очаківську греблю і не менш безглуздий канал Дунай – Дніпро, ті, що ледь не погубили Байкал і довели до катастрофи Аральське море, раз у раз нехтуючи союзними й республіканськими законами, роками виснажують державу, пускають на вітер мільярди народних коштів. Ці бюрократизовані відомства з особливою агресивністю поведуться в національних республіках, зокрема й на Україні, де вони під свої, часом екологічно недосконалі чи навіть шкідливі для населення об'єкти, ніби навмисно визначають історичні, найлюдніші й найдорожчі для нашого народу місця. Топчуться зараз біля Тарасової гори, впадав Атоменерго наш Чигирин... На заваді їм стають пам'ятники національної історії, всюди виникає безліч проблем, адже *з порушенням природного середовища порушується і наше середовище мовне, духовне*»⁵.

⁵ Гончар О.Т. Феномен незнищенності: Виступ О.Гончара на відкритті установчої конференції «Товариства української мови імені Тараса Шевченка», 11 лютого 1989 р. // «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998). – К., 1998. – С.175.

«Зелений світ» організував сотні акцій – демонстрацій, мітингів, пікетів, конференцій, збирання підписів, і відіграв значну роль у припиненні роботи ряду екологічно небезпечних об'єктів. Отже, асоціація «Зелений світ» здійснювала не лише громадсько-екологічну, а й суспільно-політичну діяльність, проведені за її участю акції впливали на формування природоохоронної політики держави, роботу підприємств щодо дотримання природозахисних вимог, сприяли підвищенню екологічної свідомості й екологічної культури населення. У 1989 р. «Зелений світ» став Всеукраїнською екологічною асоціацією.

Серед низки перших громадських об'єднань, що активно переймалися проблемами поліпшення екології як одного з національних пріоритетів української державності, був Народний рух (із 1993 р. НРУ – політична партія). 16 лютого 1989 р. письменницька газета «Літературна Україна» вперше опублікували проект програми майбутньої громадсько-політичної організації – Народного руху України за перебудову. Протягом липня – серпня 1989 р., при зростанні суспільно-політичної активності населення, у різних областях і населених пунктах республіки проходили установчі конференції місцевих осередків НРУ. На конференціях ухвалювалися декларації та резолюції, що включали суттєві доповнення до проекту програми руху, а також стосувалися і багатьох інших важливих регіональних проблем, у тому числі екологічних. У прийнятій у Луцьку резолюції установчої конференції Волинської регіональної конференції НРУ містилися вимоги до місцевих органів влади про припинення осушення земель у районах Полісся, передачу культових споруд релігійним громадам, розширення використання української мови⁶. Проблеми екології гостро стояли в діяльності місцевих осередків НРУ і в інших областях УРСР, зокрема на Буковині та Хмельниччині. 26 серпня 1989 р. у Чернівцях відбувся установчий з'їзд обласного осередку НРУ за перебудову, у роботі якого взяли участь 84 делегати, котрі ухвалили кілька резолюцій, зокрема про українську мову, з проблем екології, про національну символіку. Установча конференція НРУ у Чернівцях завершилася мітингом, на який зібралось понад 2 тис. учасників⁷. 27 серпня 1989 р. в місті Нетішині Хмельницької області, у ході несанкціонованого екологічного мітингу, в якому брали участь 5 тис. осіб, гостро порушувалися питання про негативні наслідки можливого розширення Хмельницької АЕС, критикувалися дії союзного відомства, які «ігнорують громадську думку, проводять політику відомчого диктату», невдовзі «частина промовців відійшла від екологічних питань, [...] обговорюючи питання національної символіки, проект закону про вибори народних депутатів УРСР»⁸. За тих часів доволі часто мітинги розпочиналися з екологічних гасел, а згодом демонстранти переходили до активного обговорення питань політичного і соціально-економічного характеру.

⁶ Тиський М.Г. Народний рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80–90-х років: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2005. – С.9.

⁷ Муравський О. Буковина: державотворчі процеси (1985–1991) // Науковий вісник Чернівецького університету: Історія, політичні науки, міжнародні відносини. – Вип.376/377. – Чернівці, 2008. – С.84–85.

⁸ Бойко О. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні. – С.34.

8–10 вересня 1989 р. в Києві, у приміщенні актової зали політехнічного інституту проходили I Всеукраїнські збори Народного руху України за перебудову (установчий з'їзд НРУ), до делегатів якого з вітальним словом звернувся О.Гончар, висловившись за «докорінне оновлення життя» та «справжній суверенітет республіки»⁹. З'їзд прийняв статут і програму НРУ, в якій, окрім теми демократизації, політичного суверенітету та самостійності економічної системи, було включено питання відродження української мови та культури, наголошувалося на гостроті екологічних проблем, потребі мінімізації наслідків аварії на ЧАЕС. Важливо зазначити, що загалом з'їзд прийняв 3 ухвали, 9 звернень та 12 резолюцій, при цьому резолюції про екологію були позначені серед перших: 1) «Про екологічну ситуацію»; 2) «Про Народичі»; 3) «Про економічну самостійність України»; 4) «Про майбутні вибори України»; 5) «Про національну символіку» та ін.¹⁰ НРУ проводив спільну роботу з іншими політичними партіями демократичного спрямування, зокрема в розв'язанні екологічних проблем. У цьому напрямі Народний рух співпрацював з екологічною асоціацією «Зелений світ», Партією зелених України, громадськими природоохоронними організаціями в найбільш екологічно забруднених регіонах – на Донеччині, Придніпров'ї, Київщині, Тернопільщині, Хмельниччині та Кримському півострові. 26 квітня 1990 р. в містах й інших населених пунктах Волині обласний осередок НРУ організував екологічні мітинги, присвячені негативним наслідкам катастрофи на Чорнобильській АЕС¹¹.

28–30 вересня 1990 р. в Києві проходив установчий з'їзд Партії зелених України (ПЗУ). Серед 108 його делегатів найчисельнішим було представництво від трьох областей: Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької. Активну участь в обговоренні проектів статуту та програми ПЗУ брали Ю.Щербак і народний депутат СРСР Л.Сандуляк. Основною метою своєї партії зелені вбачали екологічне, економічне, політичне та духовне відродження України.

У першій половині 1991 р. Народний рух України і «Зелений світ» сприймалися як опоненти владних структур та компартійних організацій, у тому числі й у питаннях природоохоронної політики. Це підтверджують архівні документи. Так, на квітень 1991 р. припадали п'яті роковини аварії на ЧАЕС. Створений оргкомітет із відзначення цієї події планував заходи, запрошував іноземні делегації, але НРУ не був бажаним учасником. Розміщувався організаційний комітет в Києві, за адресою пл. Лесі Українки, 1. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігається службовий лист, датований 22 квітня 1991 р. і написаний від оргкомітету до ЦК КПУ, на ім'я першого секретаря С.Гуренка, в якому зазначалося: «Республіканський оргкомітет звертається до Вас із переконливим проханням частково профінансувати програму основних заходів, пов'язаних із 5-річчям аварії на ЧАЕС. Одночасно повідомляємо, що в усіх основних заходах 5-річчя аварії будуть брати участь 6 міністрів культури союзних республік СРСР, представники парламенту

⁹ Гончарук Г.І. Народний рух України: Історія. – Одеса, 1997. – С.54.

¹⁰ Там само. – С.54, 322.

¹¹ Тиський М.Г. Народний Рух України: Волинська регіональна організація на зламі 80–90-х років. – С.14.

України, Росії, Білорусії, секретарі міськкомів та обкомів компартії із забруднених областей, депутати місцевих рад, представники Чорнобильського руху СРСР. Однак участь у запланованих заходах активу Народного руху та асоціації “Зелений світ” викликає деяку настороженість, має в організаційному плані, на наш погляд, стихійний характер із політичним забарвленням»¹².

У подальші роки екологічна безпека розглядалася у програмних документах НРУ як невід’ємна складова національної безпеки країни: «Загроза втрати сприятливого для проживання людей довкілля, а отже – вимирання населення, – ставить проблему екологічної безпеки в Україні в ряд найсерйозніших»¹³.

Спільні зусилля та дії різних неурядових природоохоронних організацій, разом із НРУ, представниками інших політичних партій і громадських об’єднань у справі захисту довкілля не були марними. Серед найвагоміших здобутків активної діяльності щодо збереження та оздоровлення навколишнього природного середовища на початку 1990-х рр. стала заборона на будівництво Чигиринської та Кримської АЕС.

Однією з найвпливовіших екологічних організацій України є «Грінпіс-Україна», заснована як національне відділення всесвітньовідомого «Greenpeace International», котра проводить кампанії, спрямовані на захист природних ресурсів, за енергозбереження та розвиток альтернативних видів енергетики, проти ввезення на територію України шкідливих речовин тощо.

У 1991 р. група відомих учених заснувала Національний екологічний центр. Впливовими стали неурядові організації: Всеукраїнська спілка врятування від Чорнобилів, Комітет порятунку Дніпра та малих рік, Національний екологічний центр «Довкілля», Кримська асоціація «Екологія і світ», «Мама-86» (екологічна організація матерів, яка має лабораторію для дослідження здоров’я дітей), «Дитина і довкілля», «Екоправо» (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм стосовно довкілля), Українська екологічна ліга «Зелене досьє» (школа юних екологів-журналістів), молодіжна організація «Зелена Україна» тощо. Активну діяльність розгорнули благодійний фонд «Паросток», Всеукраїнська екологічна ліга, Українське товариство птахів, Національна асоціація природоохоронних територій (об’єднує 8 заповідників). За їх участю провадилися загальнонаціональні акції, спрямовані на розв’язання конкретних екологічних проблем, екологічне інформування, виховання та підвищення екологічної культури населення.

Міністерство охорони навколишнього природного середовища України прагнуло до співробітництва з зеленими рухами. У 1991–1992 рр. асоціація «Зелений світ» та Мінприроди провели спільні природоохоронні акції, круглий стіл «Енергетика незалежної України й екологічна безпека». У рамках Всесвітнього форуму українців (1992 р.) було організовано круглий стіл «Урбанізація і навколишнє середовище». Разом із Національним екоцентром та іншими громадськими

¹² Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2943. – Арк.54–55.

¹³ Програма Народного руху України [Електронний ресурс]: <http://www.nru.org.ua/about-party/programm.html>

об'єднаннями була проведена акція «Дерева». У січні 1993 р. під час зустрічі міністра охорони довкілля Ю.Костенка з членами Малої ради Української екологічної асоціації «Зелений світ» було висловлено думки щодо участі її представників у роботі колегії міністерства, а також надійшли пропозиції про розробку і фінансування конкретних програм з охорони природи¹⁴.

Активно діяла українська філія міжнародної незалежної неурядової організації «Greenpeace International», привертаючи увагу громадськості до найгостріших екологічних проблем. У жовтні 1994 р. представники «Грінпіс-Україна» пікетували будівлю Міністерства сільського господарства України із закликами про заборону використання хімічних добрив і пестицидів при вирощуванні та переробці аграрної продукції. «Вода для життя», – таким було гасло екологічної акції по Дніпру, проведеної в липні 1994 р. міжнародною природоохоронною організацією «Грінпіс» спільно зі своїм українським відділенням. Всесвітньовідоме судно «Мобі-Дік» з інтернаціональним екіпажем, що складався з представників організацій зелених США, Нової Зеландії, Колумбії, Іспанії та Великобританії, під прапором «Грінпіс» разом з українськими активістами спрямувало екологозахисний десант по Дніпру, зробивши зупинки в найбільш забруднених прибережних містах – Херсоні, Запоріжжі, Дніпропетровську, Черкасах, Кременчуці, Києві. Мета акції «Вода для життя» – привернути увагу громадян та державних органів України до потреб захисту навколишнього середовища й, насамперед, врятування Дніпра як однієї з найбільших водних артерій Європи. Оздоровлення його басейну, екологічне очищення вод, особливо після аварії на ЧАЕС, стало проблемою не лише для України, а й для Європи. На судні влаштувалися дні відчинених дверей, коли мешканці Києва та інших придніпровських міст-портів знайомились із сумною статистикою про порушення природоохоронного законодавства в Україні, зі шкідливими для здоров'я населення наслідками забруднення довкілля. За час перебування «Мобі-Діка» в Україні влітку 1994 р. десятки тисяч жителів поставили свої підписи у відозві на підтримку акції «Вода для життя»¹⁵.

Значна кількість громадських природоохоронних організацій виникла після Чорнобильської катастрофи, адже люди з болем і тривогою сприймали екологічні проблеми України та прагнули докласти своїх зусиль до їх розв'язання. Так, у столиці України 1993 р. виникла міська екологічна організація «Ініціатива матерів Києва на захист дітей» (або «Мама-86»). Метою її став захист здоров'я дітей від наслідків Чорнобиля, техногенного навантаження великого індустріального міста, екологічне виховання батьків та дітей, надання допомоги в лікуванні підростаючого покоління. «Мама-86» здійснювала медичну діагностику київських дітей, допомагала медикаментами, сприяла їх оздоровленню на екологічно чистих територіях. Матеріальне й фінансове забезпечення діяльності цієї неурядової організації було б неможливим без допомоги благодійників, спонсорів. Згодом громадська екологічна організація «Мама-86» здобула статус всеукраїнської, на 2004 р. налічувалося 19 її регіональних представництв.

¹⁴ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Звіти про роботу міністерства в 1992–1993 рр.

¹⁵ «Мобі Дік» допомагає Україні // Вісті з України . – 1994. – №32. – 3 серпня. – С.12.

У жовтні 2004 р. в Києві з ініціативи низки природоохоронних організацій (зокрема «Мама-86») було проведено громадські слухання «Питна вода в Україні», спрямовані на посилення уваги до цієї гострої проблеми не лише населення, але, передовсім, відповідних міністерств і відомств, місцевих органів влади. Стан із питною водою залишає бути кращим, що визнають і державні структури. Національна програма оздоровлення Дніпра та поліпшення якості питної води, ухвалена Верховною Радою 1997 р., виконується не в повних обсягах.

На засіданнях Верховної Ради України неодноразово розглядалися питання природоохоронної політики, у складі парламенту діяв профільний постійний комітет. Так, 4 квітня 2007 р. комітет із питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи розглянув питання «Про реалізацію державної політики в галузі охорони, використання та відтворення водних ресурсів»¹⁶. Проаналізувавши ситуацію у цій сфері, а також інформацію, надану Міністерством охорони навколишнього природного середовища, Держкомітетом водного господарства, комітет був змушений констатувати: «Практично всі поверхневі води України, а в окремих регіонах і підземні води, за рівнем забруднення не відповідають встановленим нормативам якості води. Близько 70% поверхневих вод і значна частка запасів підземних втратили своє значення як джерела питного водопостачання. Збільшуються середньорічні показники вмісту у воді амонійного азоту, нітратів, фосфатів та підвищення мінералізації води, фенолів і нафтопродуктів. Погіршується якість підземних вод. Упродовж 2002–2006 рр. спостерігається стійка тенденція зростання скидів забруднених (неочищених та не доведених до норм очистки) зворотних вод (від 2,9 млрд куб. м у 2002 р. до 3,5 млрд куб. м у 2005 р.), та зменшення обсягів нормативно-очищених (після очисних споруд) від 2,1 млрд куб. м у 2002 р. до 1,3 млрд куб. м у 2006 р. Наведене свідчить як про незадовільний стан виконання заходів державних і регіональних програм у сфері водокористування, так і про неефективний контроль із боку центральних і місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування за додержанням вимог водоохоронного законодавства»¹⁷.

На засіданні Ради національної безпеки і оборони України, проведеному 15 квітня 2013 р. із нагоди Дня довкілля, наголошувалося, що джерела води в Україні дедалі більше виснажуються та забруднюються. У результаті падає якість питної води, зростає загроза виникнення надзвичайних ситуацій, погіршується епідеміологічна ситуація. Близько 37% водогінних мереж перебувають в аварійному та ветхому стані, а втрати води у системах водопостачання сягають майже 30%¹⁸. Хоча, порівняно з 1980-ми рр., Україна в понад 2 рази скоротила обсяги використання води, проте через низьку якість очищення стічних вод рівень забруднення водойм не зменшується. Питна вода у країні належить до однієї з найнижчих категорій якості – четвертої – і містить багато фосфатів та синьо-зелених водоростей. У 2011 р. було оновлено державну

¹⁶ Архів Верховної Ради України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.9301. – Арк.1–3.

¹⁷ Там само. – Арк.1–3, 29.

¹⁸ Ключев А. Україна повинна активізувати зусилля щодо поліпшення забезпечення населення якісною водою. Засідання РНБО України. 15 квітня 2013 р. [Електронний ресурс]: <http://www.rnbo.gov.ua.news/1443.html>

цільову програму «Питна вода України», що стала генеральним планом модернізації галузі до 2020 р. На засіданні РНБО наголошувалося на необхідності прискорення впровадження нових технологій та обладнання для очищення води, а також на необхідності посилити відповідальність за порушення вимог законодавства з питань забезпечення якості водних ресурсів і питної води.

Упродовж 2011 – початку 2013 рр. організація «Мама-86» активно проводила кампанії з підвищення обізнаності українців з європейськими нормативами якості питної води і здоров'я, ширшого їх впровадження, а також із питань забезпечення виконання Стратегічного підходу до міжнародного регулювання хімічних речовин та гарантування екобезпеки дитячих іграшок¹⁹.

У 1994 р. в Україні було створено Міжнародний молодіжний фонд «Чорнобиль», що засвідчувало про намагання молоді допомогти найшвидший ліквідації наслідків Чорнобильської аварії на українській землі, забезпечення її екологічного здоров'я, розв'язання існуючих проблем збереження й охорони довкілля. Того ж року засновано Всеукраїнський дитячий союз «Екологічна варта». У 1996 р. з нагоди десятиліття Чорнобильської катастрофи Міжнародна організація «Союз Чорнобиля» отримала статус спеціального консультативного органу при ООН. 28 квітня 2006 р. Кабінет Міністрів України підписав договір про співпрацю з Всеукраїнською організацією «Союз-Чорнобиль-Україна», в якому йшлося, зокрема, про поліпшення соціального та медичного забезпечення постраждалих від аварії на ЧАЕС та ліквідаторів. Міжнародний благодійницький фонд техногенної безпеки України протягом 1997–2005 рр. організовував добродійну допомогу особам, постраждалим унаслідок надзвичайних ситуацій у різних регіонах країни, на суму понад 20 млн грн.

Всеукраїнська екологічна ліга була заснована в 1997 р., метою діяльності її проголошувалося покращення стану довкілля, захист природних ресурсів у країні, формування нового екологічного менталітету, підвищення рівня екологічної культури й освіти населення. Ліга відкрила свої осередки природоохоронного спрямування в усіх областях – у великих містах, районних центрах і селах. У 1999 р. відбулися перші всеукраїнські акції під егідою ліги, зокрема «Посади своє дерево», «Збережи ялинку», «Нове життя джерел» (розчищення, облаштування та догляд території навколо джерел питної води – колодязів, артезіанських свердловин, бюветів), провадився проект «Парк тисячоліть». У подальшому ліга розширила коло своїх акцій: «Амброзія – небезпечна рослина», «Громадський контроль за станом об'єктів природно-заповідного фонду», «Врятуй свою річку», «Громадська інвентаризація зелених насаджень у парках, скверах, на прибудинкових територіях» тощо. Всеукраїнська екологічна ліга заснувала журнали «Екологічний вісник» та «Екологія», а також ініціювала серію карт про стан водних ресурсів, атмосферного повітря тощо. Понад десять років (2001–2011 рр.) ліга організовує щорічні всеукраїнські конференції громадських природозахисних об'єднань. Очільниця Всеукраїнської екологічної ліги Т.Тимочко, виступаючи з промовою на форумі «Довкілля-2010», що проходив у Києві 26–28 жовтня 2010 р., наголошувала, що «збалансований

¹⁹ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році». – С.238–239.

розвиток України має стати новою політичною метою, а можливо – національною ідеєю українців за рахунок формування ефективного суспільства, яке не руйнуватиме середовища свого існування»²⁰.

Особлива увага приділяється вихованню екологічної освіти та культури молодого покоління – дітей і підлітків. Всеукраїнська екологічна ліга заснувала Всеукраїнську дитячу спілку «Екологічна варта». Для школярів організовано фестивалі екологічної творчості «Свіжий вітер» та «Школа лідера-еколога», що сприяють розвитку дитячого громадського руху. Екологічне виховання юних членів «Екологічної варти» здійснюється, головним чином, у ході конкурсів, міжшкільних змагань. Так, упродовж 2011 р. було організовано конкурс «Замість ялинки – зимовий букет», молодь та підлітки проводили озеленення, закладання скверів під гаслом «Посади своє дерево». Під час реалізації проекту «Наша допомога птахам» діти-члени «Екологічної варти» заготовляли корми, а також робили годівнички та шпаківні. Члени «Екологічної варти» реалізують проект «Прибери планету» щодо розв'язання проблем побутового забруднення та роздільної утилізації відходів.

Всеукраїнська екологічна організація «Жива планета» також спрямовує головну увагу на інформаційно-просвітницьку роботу серед учнівської молоді. У 2011 р. реалізовувалися проекти «Енергозбереження», «Натисни на сміття», «Дім, в якому ти живеш», конкурси дитячої творчості «Життя в стилі еко» тощо. Упродовж 2011 р. «Жива планета» проводила тренінги для бізнесових структур із питань упровадження та розвитку «зелених технологій» у відповідності до міжнародних стандартів²¹.

Однією з головних форм роботи організації «Екологія. Право. Людина» у 2011 р. стало судове відстоювання екологічних прав громадян, консультативна робота, проведення семінарів і тренінгів із проблем захисту довкілля, а також видання журналу на природоохоронну тематику.

Серед пріоритетних напрямів діяльності Національного екологічного центру України – співучасть у розробці нормативно-правових актів, зокрема законів України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про рослинний світ», «Про природно-заповідний фонд України». Центр заснував недержавні наукові організації – Інститут екології та Український комітет сприяння Програмі ООН з довкілля в Україні. НЕЦУ започаткував друк журналів «Ойкумена: Український екологічний вісник», «Світ в долонях» та «Жива Україна». На міжнародному рівні Національний екологічний центр України входить до мережі неурядових причорноморських організацій, має акредитацію при Світовій екологічній фундації (GEF), нагороджений Золотим знаком «American Forests» (1997 р.) за участь в акціях з озеленення планети та кількома зарубіжними відзнаками за досягнення в галузі охорони довкілля. Центр сприяв створенню декількох об'єктів природно-заповідного фонду, зокрема ландшафтних парків Прип'ять – Стохід, Згарський, Гранітно-степове

²⁰ Міжнародний Екологічний форум «Довкілля-2010», 26–28 жовтня 2010, м. Київ [Електронний ресурс]: <http://www.kmu.gov.ua>

²¹ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році». – С.240–241.

Побужжя тощо. У 2011 рр. він брав участь в інформаційно-освітньому турі щодо енерго- та кліматозбереження «Клімат майбутнього без загрози для життя!», домігся накладення штрафів та закриття кількох «копанок» у Свердловському районі Луганської області, проведення акцій щодо збереження зелених зон Києва від незаконних знищень при забудові, спільно з асоціацією «Екологія. Право. Людина» домігся накладення штрафу у 2 млн грн на порушників за забруднення річки Снітки на Київщині тощо.

Продовжувало свою роботу Українське товариство охорони природи, відбувався пошук та впровадження нових критеріїв і форм діяльності цієї організації, у 2011 р. функціонувало 14 його секцій. У вересні того ж року спільно з Асоціацією міст України місцеві організації товариства провели всеукраїнську акцію «Чиста країна – чиста Земля». Низку заходів із благоустрою та озеленення населених пунктів було здійснено на Луганщині, у Вінницькій, Запорізькій, Миколаївській, Волинській, Рівненській, Сумській, Одеській, Чернігівській, Чернівецькій та Херсонській областях. Просвітницька, інформаційна, виховна робота товариства здійснюється у 336 Будинках природи (21 – обласний, 83 – міських та 232 – районних), у 376 громадських університетах.

Ще однією ознакою посилення уваги суспільства до проблем захисту довкілля стало створення Партії зелених України (ПЗУ; зареєстрована в 1991 р.). Серед головних положень її програми – формування «екологічно солідарного» суспільства, в якому інтереси людини, груп громадян, кожної нації «гармонійно поєднувалися б із вищими біосферними законами природи». ПЗУ брала участь у виборах до Верховної Ради 29 березня 1998 р. й, набравши 5,4% голосів виборців, одержала право бути представленою в українському парламенті. 24 липня 2004 р. у Києві у приміщенні Будинку вчителя відбувся XI з'їзд Партії зелених України, який зібрав делегатів від 27 обласних та значної кількості місцевих організацій. Проте згодом ПЗУ не демонструвала активності щодо гострих екологічних проблем у країні. 26 березня 2006 р. партія знову брала участь у виборах до Верховної Ради, але набравши всього 0,54% голосів виборців не змогла навіть наблизитися до подолання прохідного 3%-го бар'єру.

Отже, упродовж 1990 – на початку 2000-х рр. виникла значна кількість природоохоронних громадських об'єднань як на державному, так і на регіональному рівнях. Зросла активність громадських організацій і рухів у боротьбі за екологічно чисте середовище, у громадському контролі за роботою екологічно шкідливих підприємств, підвищився їх вплив на формування екологічної політики держави.

Станом на 1 січня 2003 р., загальна кількість зареєстрованих громадських організацій в Україні, що спрямовували свої зусилля на захист природи, становила 49 (з них мали статус міжнародних – 16, усеукраїнських – 33), а також 30 об'єднань захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС²². Правовий статус громадських екологічних організацій та об'єднань визначається законом України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р., а також відповідними положеннями інших законодавчих документів у сфері захисту довкілля (зокрема закон «Про охорону атмосферного повітря», Лісовий, Водний кодекси тощо).

²² Україна у цифрах у 2002 році. – К., 2003. – С.19.

Згідно зі звітом Державного комітету статистики України, на 1 січня 2010 р. налічувалося 72 екологічних об'єднання (з них мали статус міжнародних – 23, усеукраїнських – 49), а також 37 об'єднань із захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС (відповідно, міжнародних – 23, усеукраїнських – 14)²³. 1 січня 2013 р. набув чинності закон України «Про громадські об'єднання», котрий спростив процедуру реєстрації та повідомлення про їх створення, а це сприяло тому, що впродовж першого кварталу 2013 р. кількість зареєстрованих громадських організацій збільшилася вдвічі, в тому числі й екологічного спрямування²⁴.

Із метою співпраці урядових і неурядових природоохоронних організацій при Міністерстві екології та природних ресурсів України було створено громадську раду, до складу якої ввійшли представники зареєстрованих Мінюстом України громадських екологічних організацій національного рівня. Громадська рада бере участь у розробці багатьох питань, пов'язаних з екологічною експертизою значних проєктованих та діючих об'єктів (зокрема Ташлицької ГАЕС), у процесі прийняття рішень при розв'язанні проблем збереження довкілля та відтворення природних ресурсів. За участю громадських організацій і центральних відомств проводилися різні загальнонаціональні акції, спрямовані на привернення уваги населення до екологічних проблем, пропаганду ідей захисту і збереження природи, відповідне виховання підростаючого покоління, у тому числі «Зелена весна», День довкілля тощо.

Позитивну роль у розвитку екологічної свідомості та підвищенні екологічної культури громадян країни відіграють масові природоохоронні заходи – «Жива вода», «Ріки мого дитинства», «Джерело» та ін. У Харкові з метою вдосконалення екологічної освіти проходив Всеукраїнський фестиваль «Еко-2000», екологічні акції «Марш парків-98», міжнародний симпозіум «Транспорт і навколишнє середовище» тощо. На Хмельниччині в 1997 р. юннати висадили 330 тис. дерев і кущів, виготовили майже 5 тис. пташиних годівниць і шпаківень²⁵. Починаючи від 1998 р. щороку третьої суботи квітня в Україні проводиться загальнонаціональний День довкілля, який супроводжується роботами з благоустрою та озеленення територій в містах і селах. У заходах до Дня довкілля беруть участь органи державної влади та місцевого самоврядування, підприємства, установи з залученням мешканців населених пунктів, громадськості. Організуються природоохоронні акції та операції «Чисте повітря», «Фауна», «Нерест», «Первоцвіт», «Зелена весна», «Новорічна ялинка». Було продовжено акцію «Парк тисячоліть», розпочату в 2002 р. Всеукраїнською екологічною лігою. У рамках всеукраїнського конкурсу «До чистих джерел» 2002 р. в усіх областях і містах Києві та Севастополі відбулися природоохоронні акції, за підсумками яких було визначено 29 переможців. У 2011 р. переможцями щорічного конкурсу «До чистих джерел» стали 55 учасників у різних

²³ Статистичний щорічник України за 2009 рік. – К., 2010. – С.22.

²⁴ С начала года в Украине зарегистрированы 463 общественные организации // Время. – 2013. – №61 (15 мая). – С.3.

²⁵ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 1998 році». – С.135–137; Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2002 році». – С.161.

номінаціях та з різних областей нашої держави²⁶. У квітні 2013 р. у фінальному етапі конкурсу було відзначено 80 учасників – представники волонтерських структур, місцевої влади, студентських громад, учителі, школярі, які брали участь у конкурсі вже кілька років поспіль.

Упродовж 2006–2013 рр. на Кримському півострові здійснювався екологічний рейд «Первоцвіт», метою якого є охорона і перешкоджання збиранню, торгівлі й вивезенню ранньоквітучих рослин, занесених у Червону книгу України (зокрема пролісок, цикламен та ін.). До проведення акції «Первоцвіт» було залучено працівників Комітету з лісового й мисливського господарства Автономної Республіки Крим, співробітників правоохоронних органів, активістів екологічних організацій.

Нових рис набувала святкова обрядовість українців, відбувалося відродження народних свят, зокрема наближених до природи, – Купала, Дніпра-Славути, Зелених, Медового та Яблуневого Спасів. Через спілкування людей із природою відбувалося оновлення духовних цінностей, розширення їх розмаїття, що часто ставало на перешкоді негативним ознакам і проявам технократизації. Громадські об'єднання Києва внесли відповідну ініціативу, і в 2003 р. міськрада столиці прийняла ухвалу про запровадження нового свята – Дня Дніпра, яке відзначається щорічно в липні.

Проводячи активну роботу з громадськістю, Міністерство екології та природних ресурсів України в 2002 р. підготувало проекти положень «Про порядок надання екологічної інформації» та «Про участь громадськості у прийнятті рішень з питань, що стосуються довкілля». Упродовж 2002 р. здійснювалась організаційно-інформаційна підтримка роботи громадської ради, було проведено 10 засідань та спеціальні засідання оргкомітетів щодо підготовки до III конференції громадськості, а також V Всеєвропейської конференції міністрів «Довкілля для Європи». 29 листопада – 1 грудня 2002 р. в Києві проходила III Всеукраїнська конференція екологічної громадськості, у роботі якої брали участь 200 делегатів – представників Верховної Ради, Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, його територіальних органів, наукових установ, громадських організацій, у тому числі 92 представники областей. У 2007 р. у складі громадської ради при Мінприроди нараховувалося 16 об'єднань громадян природоохоронного спрямування як офіційних її членів.

Новий імпульс для громадської активності дає участь України в міжнародному співробітництві з питань екології, зокрема підписання Оргуської конвенції (1998 р.) щодо прав громадян на одержання екологічної інформації. У Міністерстві екології та природних ресурсів реалізувався спільний українсько-данський проєкт «Допомога Україні у впровадженні Оргуської конвенції», у рамках якого від 2002 р. відбувалося формування нового інформаційно-екологічного центру, було створено базу даних екологічної інформації, провадилися семінари-тренінги.

7 жовтня 2010 р. в Києві відбулася конференція керівників партій зеленого спрямування України, Росії, Білорусії та Казахстану. Підсумком зустрічі стало створення Євразійського об'єднання зелених партій (ЄОЗП) – міждержавної

²⁶ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році». – С.238–239.

екологічної організації. Економічна криза загострила кризу екологічну, лідери нового об'єднання поставили завдання створення неурядової системи інформації про стан довкілля і системи контролю за дотриманням законодавства у цій галузі; запуск національних програм реагування на кліматичні зміни, розробка курсу на зниження вдвічі до 2020 р. енерговитрат тощо. Міжнародний секретаріат новоствореного екологічного об'єднання розміщено у столиці України.

23–25 квітня 2013 р. в Києві відбувався ювілейний Міжнародний екологічний форум «Довкілля для України», котрий був присвячений десятиріччю проведення V Всеєвропейської конференції міністрів охорони навколишнього природного середовища «Довкілля для Європи» у столиці нашої держави. Президент України В.Янукович у вітальному слові учасникам форуму зазначив: «Захист навколишнього середовища та примноження національних природних ресурсів є одним із напрямів довгострокової стратегії розвитку України»²⁷.

Природозахисна діяльність громадськості в різних областях країни включала також проведення мітингів, збір підписів щодо заборони та припинення протиправних дій задля захисту довкілля, які проводились як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях. Так, місцеві активісти Закарпаття виступали проти надмірного вирубування лісів та реліктових дерев у Карпатах і дбали про збереження відомої Долини нарцисів; члени Кримської республіканської організації «Екологія і світ» виходили на мітинги проти порушень статусу заповідних об'єктів і проти незаконних забудов уздовж узбережжя півострова; проти численних порушень природоохоронного законодавства в Кончі-Заспі та за збереження зелених парків і скверів столиці України виступали активісти Київського екологічного центру, очолюваного В.Борейком.

На офіційному сайті природоохоронного міністерства було створено постійну рубрику «Громадське обговорення», а також забезпечено роботу громадської приймальні, куди протягом 2011 р. звернулися 116 осіб – із залученням фахівців усім громадянам було надано відповідну інформацію та роз'яснення, а також діяла спеціальна телефонна лінія, на яку щомісяця зверталися приблизно 500 мешканців різних областей країни.

За 2011 р. аналіз звернень громадян до Мінприроди України (що надходили через гарячу телефонну лінію міністерства та урядову гарячу лінію, а також висловлені на особистому прийомі) показав, що найбільша кількість клопотань і заяв громадян стосувалися притягнення до відповідальності порушників за конкретними випадками недотримання вимог природоохоронного законодавства (затримка і ненадання дозволів та ліцензій – 25%, знищення зелених насаджень – 23%, несанкціоновані сміттєзвалища – 20%, забруднення повітря – 16%, водних ресурсів – 16%)²⁸.

Упродовж 2011–2013 рр. Міністерство екології та природних ресурсів України підтримувало зв'язки з громадськими організаціями, котрі переймаються розв'язанням проблем довкілля, незалежно від статусу неурядової

²⁷ Міжнародний екологічний форум «Довкілля для України», 23–25 квітня 2013 р., м. Київ [Електронний ресурс]: <http://www.menr.gov.ua/content/article/>

²⁸ Поточний архів Міністерства екології та природних ресурсів України. – Національна доповідь «Про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році». – С.238.

організації та місця її реєстрації. Серед пріоритетів взаємодії і координації – питання контролю за виконанням державними органами вимог Оргуської конвенції, забезпечення доступу громадян до інформації, розроблення еколого-захисних програм, нормативно-правових актів та документів, здійснення екологічної експертизи проектів реконструкції та нового будівництва, проблеми збереження водних ресурсів і біорозмаїття тощо. У 2011 р. у ході підготовки Національного плану дій із питань охорони навколишнього природного середовища було проведено громадські експертні обговорення в різних регіонах та одержано понад 900 коментарів до проекту від 129 громадських організацій. Усі пропозиції й зауваження опрацьовано та враховано при остаточному затвердженні документа. Потрібна активна взаємодія українських неурядових організацій із державними органами у природоохоронній галузі, зокрема при розробці альтернативних проектів, екологічних експертизах, цільових природоохоронних програмах, у широкій просвітницькій роботі. Посилилось і розвивається міжнародне співробітництво вітчизняних екологічних організацій із зеленими рухами зарубіжних країн.

Серед вад розвитку екологічного руху в Україні у цілому слід зазначити, що діяльність більшості природоохисних організацій характеризується недостатньою ефективністю та результативністю. Екологічний рух відчуває потребу у висококваліфікованих експертах, фахівцях. Гострою для українських зелених залишається проблема фінансування.

Отже, діяльність громадських організацій, спрямована на захист навколишнього природного середовища та мінімізацію наслідків Чорнобильської катастрофи, стала вагомим складовим суспільно-політичного життя України, а також одним із потужних чинників активізації руху до суверенізації та здобуття нашою державою незалежності в 1991 р. Утім, на сучасному етапі кількість екологічних негараздів і проблем на ниві захисту довкілля не зменшується. Ефективне розв'язання проблем охорони навколишнього середовища передбачає також розуміння кожним громадянином своєї відповідальності, причетності до збереження довкілля. Екологічна політика в державі не може обмежуватися лише роботою профільного міністерства – вона включає також об'єднання зусиль громадян, усього суспільства щодо збереження природних ресурсів задля майбутніх поколінь і подальшого розвитку нашої держави.

The article examines the activities of non-governmental organizations to improve environmental conditions in the independent Ukraine in 1991–2013. The article is devoted to the main directions and forms of work, finding cooperation with the Ministry of environment to solve the most pressing environmental problems in the country; the international cooperation of environmental organizations today is reflected.

Keywords: ecology, non-governmental organizations, green movements.

